

Т. 10. С. 217.

²³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). К. : Смолоскип, 2003. С. 171.

²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. С. 83.

²⁵ Статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. // Історія української конституції / упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К. : Право, 1997. С. 16-19.

Vitaliy Shcherbak. The rise of early modern Ukrainian state in the context of european political thought. The article considers the concepts of state in the European political thought of the Reformation and Counter-Reformation period (XVI – first half of XVII century). It is analyzed the models of states in contacts of which the Cossack Ukraine appeared, that gives the possibility to understand the logic of political activities of its founders.

Key words: concepts of state, political opinion, early modern Ukrainian state, Bohdan Khmelnytsky, suzerainty.

Отримано: 15.03.2017 р.

УДК 94(477)«1648/1676»

Віталій Степанков

УГРУПУВАННЯ ЕЛІТИ Й ВІДНОСИНИ МІЖ НИМИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА НАПЕРЕДОДНІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1648 – БЕРЕЗЕНЬ 1658 рр.)

Віталій Степанков. Угрупування еліти й відносини між ними за гетьманату Б. Хмельницького та напередодні громадянської війни (1648 – березень 1658 рр.). Стаття присвячена дослідженню складної проблеми Української революції 1648–1676 рр., а саме: формуванню серед політичної еліти угруповань, їх політичних поглядів, характеру взаємовідносин тощо. Встановлено, що вони являли групи осіб, організаційно не пов'язаних між собою, які дотримувалися приблизно однакових поглядів на процеси державотворення. Відзначалися плинністю свого складу, схильністю до конформізму і вичікувальністю у досягненні мети. Найвпливовішими серед них були угруповання «самостійників» («незалежників»), «радикалів» й «автономістів». Прихід до влади І. Виговського загострив боротьбу між ними й поставив козацьку Україну на поріг громадянської війни.

Ключові слова: козацька Україна, політична еліта, угруповання, старшина, боротьба.

Віталій Степанков. Группировки элиты и отношения между ними во вре-

мя гетманата Б. Хмельницького и накануне гражданской войны (1648 – март 1658 гг.). Статья посвящена сложной проблеме Украинской революции 1648–1676 гг., а именно: формированию среди политической элиты группировок, их политических взглядов, характера взаимоотношений. Установлено, что они представляли группы лиц организационно не связанных между собой, которые придерживались приблизительно одинаковых взглядов на процессы государственного строительства. Отличались текучестью своего состава, склонностью к конформизму и выжидательностью в достижении цели. Наиболее влиятельными среди них были группировки «самостийников» (поборников независимости), «радикалов» и «автономистов». Приход к власти И. Выговского обострил борьбу между ними и поставил казацкую Украину на порог гражданской войны.

Ключевые слова: казацкая Украина, политическая элита, группировка, старшина, борьба.

Історики, починаючи від М. Костомарова, постійно звертали увагу на існування серед старшини угруповань з відмінними поглядами. Однак, ця проблема не ставала предметом спеціальних досліджень, тому відсутня цілісна картина їх становлення, розпаду й зникнення, політичних орієнтацій, характеру взаємовідносин та їхньої ролі у процесах державо- та елітотворення тощо. Важливою її складовою залишається з'ясування процесу формування угруповань серед еліти, політичних поглядів, взаємин між ними та впливу на їх функціонування зовнішньополітичного чинника у період найвищого піднесення революції (1648 – березень 1658 рр.).

На її початковому етапі (лютий – травень 1648 р.) серед керівників повстання, вочевидь, не існувало розбіжностей. Вони були налаштовані радикально й вимагали витворення в «Україні» (козацькому регіоні – В. С.) автономного державного утворення. Проте, з приєднанням до повстанців реєстрового козацтва його старшина влилася до керівного ядра (протоєліти) і склала там більшість. Оскільки вона вбачала у польському королі Владиславі IV свого протектора, то намагалася порозумітися з Варшавою на основі поновлення станових прав козацтва. Так, окреслилися розбіжності у цілях боротьби між радикально і помірковано налаштованими старшинами (вперше вони проявилися на генеральних радах Війська Запорозького, зібраних двічі у червні 1648 р.¹). А в умовах бурхливого розгортання революційної боротьби у наступні місяці обидва угруповання вже чітко викристалізувалися. Радикальне, яке формувалося із запорожців, нереєстрових козаків і покозачених посполитих, виступало проти замирення з Кораною Польською, домагалася її розгрому, звільнення від польського панування українських (руських) земель до Вісли, а також ліквідації існуючої моделі соціально-економічних відносин з її феодальним землеволодінням, кріпацтвом і панщиною. Так, стихійно у «дисперсній» (за визначенням Я. Дашкевича²) формі виражали національно-визвольні устремління українців. Опіраючись на масову підтримку населення, воно в особі свого неформального очільника наказного гетьмана М. Кривоноса почало оспорювати політичний

курс Б. Хмельницького, що орієнтувався на поміркованих. Хоча цей спротив за-вершився у першій декаді серпня покаранням М. Кривоноса і стратою деяких його полковників³, тим не паче вплив цього угруповання зміцнювався. Проявом цього процесу стала радикалізація настроїв частини помірковано налаштованої протоєліти. Вперше (восени 1648 р.) серед неї народжується ідея надання Варшавою звільненим теренам Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воеводств статусу автономії у складі Речі Посполитої⁴. Все ж її більшість продовжувала залишатися у полоні традиційно-козацьких корпоративних інтересів, що призвело не тільки до нового загострення суперечностей між угрупованнями, але й до укладення вкрай несприятливого для справи виборення незалежності Замостянського перемир'я. Швидше всього мав рацію анонімний польський автор «Реляції про воєнні дії під Збаражем...», коли стверджував, що «ворожі війська» своїм відступом від Замостя «... звільнили Річ Посполиту від загибелі, яка б мала місце, якщо б ворог захотів перейти Віслу»⁵.

Грудень 1648 – лютий 1649 рр. став своєрідним «Рубіконом» у настроях поміркованих старшин. На початок Переяславських перемовин (20-23 лютого) з польським посольством вони уже схилилися до розуміння необхідності «відокремлення Русі від Корони». На раді, що передувала їм, більшість старшин «... напала на Хмельницького за те, що відступив від Замостя і не пішов у глиб Польщі»⁶. Саме ці її настрої й стали підґрунтям формування (в загальних рисах) Б. Хмельницьким упродовж лютого – травня фундаментальних складових української державної ідеї. Внаслідок чого відбулося зближення позицій обох угруповань, що посприяло перетворенню протоєліти у політичну еліту, й вперше розробляється план комбінованого удару українських армій по Речі Посполитій з метою її розгрому і створення незалежної держави⁷. Правда, серед поміркованих продовжувала існувати група старшин, політичні орієнтації якої обмежувалися досягненням станово-корпоративної автономії Війська Запорозького на теренах традиційного козацького регіону у складі Корони Польської, що продовжувала тяготіти до пошуку порозуміння з Річчю Посполитою. Як повідомляв полонений козак, «Старшина, котра маєтніша, рада була б переговорам і миром»⁸.

Проте стратегічний задум виборення незалежності зазнав фіаско через згубний вплив (який вперше проявився в ході революції) геополітичного чинника. Хан і кримська знать вирішили не допустити під Зборовом розгрому польської армії, капітуляції Яна Казимира й виокремлення з Речі Посполитої самостійної Української держави. Тому стали на порятунок її цілісності й змусили гетьмана зі старшиною визнати владу короля, уклавши з ним Зборівський договір. Крах надій на успіх деморалізував частину еліти, яка почала втрачати віру у можливість здобуття перемоги й схилилася до пошуку порозуміння з Варшавою. А необхідність виконання його умов, що передбачали обмеження козацького реєстру й повернення шляхти до маєтків, наштовхувалася на спротив радикального угруповання старшини, котре підтримало соціальні виступи нереєстровиків і посполитих. До нього входили такі впливові постаті як

полковники Д. Нечай (з представниками своєї родини), М. Небаба, Л. Мозиря, Кривоносенко, С. Пободойло тощо. Хоча окремі з них втратили посади (наприклад, П. Шумейко), гетьман змушений був під їх тиском піти на поступки: дозволив у полках під виглядом джур перебувати нереєстровим козакам, відмовився від намірів перетворити реєстрове козацтво у замкнутий привілейований стан і врешті-решт у кінці 1650 р. погодився на усунення шляхти і польських урядників з теренів козацької України⁹. Разом з тим з осені 1650 р. пришвидшується становлення угруповання з прихильників орієнтації на Польщу, що весною 1651 р. уже перетворилося у помітний центр опозиції політиці гетьмана (рішуче протидіяло принесенню присяги Мегмеду IV і налягало на мирному розв'язанню конфлікту з Річчю Посполитою¹⁰).

У міжнародному становищі Української держави чи не вперше виникла сприятлива ситуація для отримання потужної мілітарної опори у боротьбі з Річчю Посполитою. Мегмед IV прийняв її під свою протекцію на вельми вигідних умовах. Але ні гетьман, ні більшість еліти не спромоглися скористатися нею, відмовившись від принесення присяги. Ця масштабна зовнішньополітична помилка призвела до укладення вкрай не вигідного Білоцерківського договору (вересень 1651 р.), виконання якого спровокувало нове загострення суперечностей між основними угрупованнями. Тепер до радикального з них приєдналися старшини полків, розташованих на теренах Брацлавського і Чернігівського воєводств, очолювані І. Богунном, М. Гладким, С. Пободайлом та іншими полковниками. Вони підтримали повстання нереєстрових козаків і посполитих. Лише дякуючи виваженим діям Б. Хмельницького, вдалося уникнути спалаху, за його ж словами, «війни Русі з Руссю»¹¹. Тим не паче ситуація залишалася напруженою. Частина радикально налаштованих старшин організувала весною 1652 р. змову проти нього. Вона була викрита, а її ініціатори (кілька полковників і сотників) страчені¹².

Переслідування Б. Хмельницького з одного боку, а з другого – визнання ним після Батозької перемоги (2 червня 1652 р.) соціально-економічних здобутків посполитих у Селянській війні, звели нанівець вплив радикалів на політичне життя козацької України. Це переформатування співвідношення сил серед еліти відбувалося і шляхом розпаду (завершився влітку 1655 р.) угруповання поміркованих на два: «самостійників» («незалежників» й «автономістів»). Перше з них, очолюване гетьманом, виражало інтереси більшості спадкоємного і «новопосталого» козацтва, а також посполитих, котрі прагнули домогтися відокремлення від Речі Посполитої. Але його ядро – створений ним з кількох десятків родичів і наближених осіб клан – залишалося аморфним і в основі своїй чужим фундаментальним політичним поглядам (досягненню незалежності й міцної монархічної влади) володаря булави. Усвідомлюючи неможливість у найближчій перспективі самотужки домогтися незалежності, представники цього угруповання почали вбачати тимчасовий вихід із ситуації у прийнятті на перехідний період до неї протекції (у вигляді «опіки», а не «підданства»).

Угруповання «автономістів» віддзеркалювало настрої значної частини ко-

зацтва (включаючи запорожців), покозачених посполитих (переважно Лівобережжя), більшість покозаченої шляхти та православного духовенства. Воно засвідчувало готовність за умови збереження (визнання) у недоторканості станових й особистих прав, привілеїв і майнових статків, обмежитися поміркованою політичною автономією. Показово – найвпливовіші постаті клану Б. Хмельницького (І. Виговський, П. Тетеря, С. Богданович-Зарудний, Г. Лісницький, брати Золотаренки та інші) де-факто склали його серцевину, хоча де-юре групувалися навколо гетьмана, виконуючи його волю і запобігаючи перед ним. Воно складалося з двох груп. Одна з них орієнтувалася на Варшаву, інша – на Москву. Цей вибір обумовлювався часто не зовнішньополітичними симпатіями чи антипатіями, а власними запитамі. Прикладом цього може слугувати фігура І. Виговського, котрий вже з 1651 р. надавав таємні послуги одночасно і польським, і російським урядовцям¹³.

Розбіжності в позиціях угруповань у липні 1653 р. зірвали прийняття старшинською радою ухвали про принесення присяги султану на узгоджених умовах його протекції¹⁴. Цей новий серйозний прорахунок еліти загнав Україну у зовнішньополітичний глухий кут, бо укладений 15 грудня 1653 р. кримсько-польський Кам'янецький договір навіть не передбачав збереження для неї політичної автономії, дозволяючи Речі Посполитій окупувати її територію¹⁵. Саме тому вона пішла (після дискусій з приводу односторонньої присяги) на прийняття царської протекції 18 січня 1654 р. На чому, вочевидь, особливо наполягав І. Виговський. Адже маємо його власне зізнання у серпні 1658 р. російському капітану С. Яблонському, що Військо Запорозьке «... піддалося під його государеву високу руку по моему наговору...»¹⁶. Цей акт, як засвідчили наступні події, став одним із найпотужніших негативних зовнішньополітичних чинників впливу на взаємовідносини елітних угруповань. Оскільки Москва, на відміну від Чигириня, трактувала протекцію саме як «підданство» і прагнула істотно обмежити внутрішньополітичний суверенітет козацької України, то угруповання «самостійників» вдалося до спроби змінити протектора. А відтак з весни 1655 р. активізувалися пошуки порозуміння зі Швецією. Наприкінці серпня 1655 р. під стінами Кам'янця-Подільського досягається домовленість про згоду її короля Карла X Густава визнати владу гетьмана над Західноукраїнським регіоном, взамін на участь в антипольській коаліції¹⁷. Внаслідок чого здійснюється Другий західний похід української армії, окремі підрозділи якої вийшли до річки Вісли. Але, як і в 1648 р., закріпитися на новозайнятих рубежах не вдалося, бо шведський монарх, легко оволодівши Польщею і Литвою, порушив угоду, змусивши Б. Хмельницького відступити на терени козацької України. Отже, геополітичні амбіції Швеції перекреслили плани «незалежницького» угруповання еліти.

Їх невдача частково реанімувала польський вектор зовнішньої політики українського уряду. Як уже зазначалося в історіографії, гетьман спочатку зробив спробу уявною демонстрацією прихильності до Яна Казимира запобігти утвердженню шведської влади на західноукраїнських землях¹⁸. Започатковані

контакти продовжувалися і в наступному році, оживляючи надії частини «автономістів» замиритися з Річчю Посполитою¹⁹. Але укладене 3 листопада 1656 р. польсько-російське Віленське перемир'я повністю проігнорувало інтереси Гетьманщини, що викликало негативну реакцію Б. Хмельницького. Вислухавши звіт посольства (не допущеного навіть до перемовин), він у присутності полковників заявив про необхідність розриву договору з Московією. Проте на зібраній старшинській раді брати Виговські, за підтримки своїх прихильників, спромоглися переконати гетьмана залишитися вірними присязі²⁰. Все ж у першій половині 1657 р. він неухильно проводив курс на дистанціювання від Москви і зближення зі Стокгольмом. Погоджувався на укладення союзного договору з Карлом X на умовах визнання Західноукраїнського регіону складовою Української держави²¹.

За обставин важкої хвороби гетьмана на серпень цього ж року завершилося перетікання реальної влади до рук кола старшин, де-факто очолюваного І. Виговським. Внаслідок чого з угруповання «автономістів» серед генеральної і полкової старшини започатковується виокремлення (цей процес завершується весною 1658 р.) нового угруповання, кістяк якого складали покозачені шляхтичі, переважно полонофільської орієнтації, а відтак умовно називатимемо його «шляхетським». Готуючи усунення від влади Ю. Хмельницького, обраного у квітні 1657 р. гетьманом, задалегідь почав дбати про отримання потенційної підтримки як з боку Варшави, так і Москви, засвідчуючи обом сторонам свою вірність. Зокрема, разом з П. Тетерею, сприяв досягненню домовленості з польським послом С. Беневським (березень – квітень), не поспішаючи при цьому завершувати перемовини зі шведським посольством і гаряче запевняв російське посольство Ф. Бутурліна у своїй вірній службі царю (на доказ чого таємно передав йому 13 документів у т. ч. 9 оригінальних листів володарів сусідніх держав до Б. Хмельницького)²².

Смерть Б. Хмельницького 6 серпня послужила сигналом до рішучих дій І. Виговського. Опираючись на прибічників, 5 вересня домігся на розширеній старшинській раді обрання себе виконуючим обов'язки гетьмана до часу повноліття Юрія²³. А вже Корсунська представницька військова рада (21 жовтня) наділила його повноправними гетьманськими повноваженнями. В сучасній історіографії утвердилася думка про позитивне значення переходу булави з рук недосвідченого і позбавленого політичних «талентів» Юрія до обдарованого державного діяча – послідовника курсу Б. Хмельницького²⁴. Проте аналіз політики його уряду, як на наш погляд, не дає підстав для її високої оцінки. Згубні наслідки нового курсу гетьмана виразно проявилися уже в найближчих півроку. Вони полягали у наступному:

- зірвавши утвердження монархічної форми правління династії Хмельницьких (сакральної в очах значної частини козацтва), що відіграло б роль цементуючого ферменту для політичної еліти, позбавив суспільство важливого внутрішньополітичного стабілізаційного чинника;
- здійснивши державний переворот, запустив маховик жорстокої між-

усобної колотнечі. За образним висловлюванням Т. Таїрової-Яковлевої, «... ніби випустив з ув'язнення джина свавілля й анархії, який уже через два місяці дався взнаки. Цей джин занурив Українське гетьманство в безодню Руїни, що потім вирувала протягом довгих десятиліть»²⁵;

- діяльність гетьмана повністю розклала і без того аморфну організацію клану Б. Хмельницького, який розпався на невеликі, конфліктуючі кланові об'єднання І. Виговського, П. Тетері, Я. Сомка, В. Золотаренка, що розпочали боротьбу за політичне домінування;

- показавшись, І. Виговський зі своїми прихильниками (шляхетського походження) так і не пройнялися цінностями й ідеями Війська Запорозького, іншими словами – чужої для них політичної культури. Як і раніше, продовжували залишатися виразниками й носіями рідної їм шляхетської демократії, а відтак вірними синами «Корони», що сприймалася Вітчизною. Тому прагнули відновити на українському ґрунті польські моделі функціонування державних інституцій та соціально-економічних відносин;

- неусвідомлення значимості ролі козацьких прав, свобод і вольностей, а також демократичних традицій Війська Запорозького призвело до їх порушень, що спровокувало Громадянську війну (березень 1658 – червень 1663);

- діяльність цього угруповання внесло дезорганізацію й дезорієнтацію в середовище «самостійників», які втратили провідні позиції в керівництві державою. На чільне місце вийшли «автономісти» (байдуже якої зовнішньополітичної орієнтації).

Разом з тим, явне невдоволення запорожців і показаних посполитих у південному регіоні козацької України стимулювало оформлення угруповання козацького станово-корпоративного автономізму, яке почало зрікатися державної ідеї на користь «козацького автономізму» (у формі поєднання елементів територіально-адміністративної та станової автономії Війська Запорозького), намагаючись при цьому заручитися підтримкою Московії. Водночас Запоріжжя ініціювало боротьбу за встановлення гегемонії Коша у політичному житті козацької України²⁶. Так розпочався деструктивний процес втрати ним своєї помітної ролі у державотворенні. Характеризуючи цю негативну тенденцію, В. Брехуненко справедливо зауважував: «Небачені раніше кар'єрні та майнові можливості у відновленій Українській державі вимили із Запоріжжя рештки більш-менш тямущого елемента. Січ остаточно перетворилася на осідок люмпенізованих низів, вороже налаштованих до спроб будь-кого навести лад і легких на підйом унаслідок намов, демонструючи тим своє анархічне та охлократичне налаштування. А глибока козацька традиція, коли відсутність представників Січі на загальній раді підважувала легітимність рішень останньої, давала в руки запорожців готовий інструмент для маніпуляцій та розхитування човна». І при цьому, «Як і лівобережні голота та старшина, запорожці однозначно не були ані москвофілами, ані полонофілами, ані тим паче прокримськи налаштованими, вони легко змінювали орієнтації без огляду на попередні стосунки»²⁷.

Нескінчений конфлікт із Запоріжжям, перехід в опозицію до гетьмана ко-

заків Полтавського й Миргородського полків (під проводом полтавського полковника М. Пушкаря), стрімке звуження й без того незначного впливу в середовищі козацького товариства (в очах якого видавався «несправжнім запорозьким козаком»²⁸) промовляли про непевність становища І. Виговського. Намагаючись змінити ситуацію на свою користь, допустився відразу ж низки зовнішньополітичних прорахунків. Зокрема, вперше вдався до залучення іноземних монархів (хана і царя) до вирішення соціально-політичного конфлікту²⁹, створивши прецедент для їхнього втручання у внутрішні справи країни. В одночасних перемовинах з Варшавою та Москвою йшов на надмірно великі поступки. Наприклад, погодився повернути Московії контрольовані терени у Білорусі, прийняти воєвод із залогами до найбільших міст та царських «комісарів» «з військовими підрозділами» («... щоб у війську було страшно і бунтів би ніхто починати не смів») для складання 60-тисячного реєстру, а також перепис міщан, млинів й оренд з метою фіксації їхніх прибутків до скарбниці³⁰.

Отже, старшинські угруповання, що розпочали формуватися 1648 р., не становили собою жодних організаційних об'єднань. Це були групи осіб особисто не пов'язаних між собою (за винятком родичів у клані Б. Хмельницького), які дотримувалися більш-менш однакових поглядів на процеси державотворення, сутність державної ідеї, соціально-економічну політику уряду, зовнішньополітичні орієнтації тощо. Відзначалися плинністю свого складу й розмитістю політичних уподобань, схильністю до конформізму, вичікувально-пасивних форм і методів обстоювання національно-державних інтересів. Упродовж 1648 – першої половини 1652 рр. домінуючими були помірковане й радикальне угруповання; протягом другої половини 1652 – літа 1655 р. відбулося переформатування поміркованих на нових два угруповання: «самостійників» («незалежників») й автономістів. Прихід до влади І. Виговського загострив характер відносин між угрупованнями, зумовив усунення від влади «самостійників» та її перехід до рук «шляхетського» угруповання, а також започаткував формування угруповання (переважно запорозької старшини) «козацького автономізму».

Примітки:

¹ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. Т. 2. С. 46-47; Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków: w drukarni J. K. Uniwersytety, 1864. S. 50; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 8. Ч. 3. С. 18-19.

² Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки // Його ж. «Учи неложними устами сказати правду». Історична есеїстика (1989–2008). Київ: «Темпора», 2011. С. 747-748.

³ Biblioteka Książat Czartoryskich (Kraków) (далі – BCz). Rkps. 142. 5. 598; Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаніка (далі – ЛННБ). ВР. Ф. 5. Спр. 189 / II. Арк. 132; Там само. Спр. 225 / II. Арк. 121 зв.

⁴ Смолій В., Степанков В. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси : У 2 т. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2006. Т. 1. С. 241.

⁵ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / составители А. З. Баробой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. Киев : Наукова думка, 1965. С. 298.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD) (Warszawa). Zespół. 553. Dz. VI. Sygn. 36. S. 45.

⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упоряд. : док. іст. наук проф., протоіерей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. Київ, 2012. Т. 1 : (1648–1649 рр.). С. 275, 279, 289, 337.

⁸ AGAD. Zespół. 553. Dz VI. Sygn. 36. S. 618.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 3. С. 264-269; Київ : Наукова думка, 1996. Т. 9. Ч. 1. С. 10-13, 20-24, 70-80; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654) Львів : Світ, 1991. С. 69-89; Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років : основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 5. С. 287-294.

¹⁰ Архів Інституту історії України НАН України (далі – АІІ). Оп. 3. Спр. 59. Арк. 74; ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 189/II. Арк. 449-450; Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ) (Київ). Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 57; Документи... С. 432.

¹¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі – ДБХ) / упоряд.: І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 252.

¹² AGAD. Zespół. 559. Sygn. 449. S. 94; АІІ. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 263, 274-275; ЛННБ. ВР. Ф. 4. Спр. 235/II. Арк. 99 зв.; Воссоєдинение Украины... – Т. 3. – С. 174; Документи... – С. 645-646; Історія України в документах і матеріалах / склали проф. М. Н. Петровський і В. К. Путілов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. Т. 3. С. 235.

¹³ Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна: збірник наукових праць. Київ: Наукова думка, 1994. Вип. 1. С. 91.

¹⁴ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 189 / II. Арк. 628-629; Воссоєдинение Украины... Т. 3. С. 307; Michałowski J. Op. cit. S. 666.

¹⁵ BCz. Rkps. 147. S. 187; Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (далі – ВРАН) (Kórnik). Rkps. 353. S. 23-23v.; Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень – грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 19-20; Ciesielski T. Od Batochu do Zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653. Zabrze, 2007. – S. 265-272.

¹⁶ Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського (далі –

НБУ) IP. Ф. 2. Спр. 15402. Арк. 55.

¹⁷ ДБХ. С. 439; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 9. Ч. 2. С. 1108-1109; Степанков В. Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування, укладення Кам'янецької угоди та її провал (1649–1655 рр.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський. 2015. Вип 4. С. 80-81; Федорук Я. Віленський договір 1656 року : Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 117-120; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва : «Индрик», 2010. С. 64; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. Warszawa, 1910. S. 298.

¹⁸ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1664. Київ: Інститут історії України, 2001. С. 104; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1132-1136; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Темпора, 2008. 3-є вид. доопр. С. 533-535.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1191-1195, 1217-1219; Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1658-1659 / переклад з польської проф. о. Юрія Мицика за участі Інни Тарасенко. Київ: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2013. С. 161-179.

²⁰ Акты Южной и Западной России (далі Акты ЮиЗР). Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша, 1861. Т. 3. С. 556-557.

²¹ Горобець В. Еліта козацької України... С. 143-150; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1326-1333, 1392-1397, 1428-1429; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. С. 202-205, 208-210.

²² Акты ЮиЗР. Т. 3. С. 563-564, 572-575, 587; Там же. Санкт-Петербург: Тип. М. Эттингера, 1879. Т. 11. С. 685; Архив Юго-Западной России, издаваемый Ромиссиею для разбора древних актов. Киев: Тип. Унив. св. Владимира Акц. о-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908. Т. 6. Ч. 3. С. 296-299, 304-305, 313-318; Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. Киев: Тип. Имп. унта св. Владимира Акц. о-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. Т. 3. С. 343-344; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Ч. 2. С. 1333-1337, 1360-1364, 1428-1437; Перналь А. Б. Річ Посполита.... С. 201-205.

²³ Акты ЮиЗР. Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца, 1863. Т. 4. С. 9-11; Там же. Санкт-Петербург, Тип.: А. Катанского и К°, 1892. Т. 15. С. 388; Літопис Самовидця / Видання підготував кандидат філологічних наук Я. І. Дзира. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1971. С. 75-76; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 33-38; Мицик Ю. А. (отець). Гетьман Іван Виговський. Київ: Вид. дім «К-М Академія», 2004. С. 36-38; Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. Київ: ТОВ «Видавництво» «Кліо», 2015. С. 131-132.

²⁴ Апанович О. Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і так-

тичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659 року. Збірник наукових праць. Київ, 1996. С. 23-25; Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи. Київ, 2008. С. 164-165, 173; Мицик Ю. А. (отець) Гетьман Іван Виговський... С. 38; Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. : У 2 кн. Київ: Грамота, 2007. Кн. 1. Яковлева Т. Гетьманщина... С. 114-117, 230-238; Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України... С. 131-133.

²⁵ Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України... С. 131-133.

²⁶ Горобець В. Еліта козацької України... С. 186-187.

²⁷ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. С. 211, 212.

²⁸ Акты ЮиЗР. Санкт-Петербург, Тип В. В. Пратца, 1872. Т. 7. С. 189.

²⁹ НБУ. ІР. Ф. 2. Спр. 15425-15487. Арк. 98-100; Акты ЮиЗР. Т. 7. С. 206; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1998. Т. 10. С. 148.

³⁰ Акты ЮиЗР. Т. 4. С. 39; Там же. Т. 7. С. 206-209; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10. С. 145, 163, 192-193.

Vitaliy Stepankov. Grouping of the elite and the relationships between them in the period of Hetman B. Khmelnytskyi and on the eve of the civil war (1648 – March 1658 pp.). The article is devoted to the complex problems of the Ukrainian revolution of 1648 – 1676, namely: the formation of the groups among the political elite, their political views, the nature of the relationship, etc. It is established that they were the groups of individuals, organizationally unrelated, who held approximately the same views on the processes of state-building. They were characterized by the fluidity of staff, the tendency to conformity and victualing methods in achieving the goal. The most influential among them were such groups as «independence supporters», «radicals» and «autonomists». The rise to power of I. Vygovskiy exacerbated the struggle between them and placed Cossack Ukraine to the brink of civil war.

Key words: Cossack Ukraine, the political elite, the group, the Cossacks officer, fight.

Отримано: 17.05.2017

УДК 94 (477.42) «1660»

Олександр Мацьков

ПОХІД ВІЙСЬКА Ю.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО СЛОБОДИЩА 1660 РОКУ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО МАРШРУТУ

Олександр Мацьков. Похід війська Ю. Хмельницького до Слободища 1660 року: проблема визначення його маршруту. На підставі аналізу архів-